

WACŁAW SREBRO*

Zmiany w zachowaniach emocjonalnych nastolatków uczestniczących w programie profilaktycznym

---

Słowa kluczowe: ewaluacja, terapia, socjoterapia

Streszczenie: W artykule zaprezentowano wyniki badania skuteczności programu profilaktyczno-terapeutycznego realizowanego w ośrodku socjoterapeutycznym. Celem opracowania było ukazanie dynamiki zmian zachowań emocjonalnych dzieci i młodzieży uczestniczącej w programie wsparcia i pomocy psychologicznej. W hipotezie badawczej przyjęto, że propozycje programowe w postaci zajęć wsparcia i pomocy psychologicznej są trafne i skuteczne. W części teoretycznej artykułu przedstawiono problematykę profilaktyki, realizowanej w formie programów specjalistycznych. W części metodologicznej opisano grupę badawczą, metody i procedurę badań. W celu opisanego dynamiki zmian emocjonalnych u nastolatków zastosowano metody testowe, mierzące zachowania agresywne, lękowe, depresyjne oraz cechy osobowości. Wykorzystano do tego: skalę R.B. Cattella *High School Personality Questionnaire* (HSPQ) w przekładzie J. Kostrzewskiego, skalę A.H. Bussa i A. Durkee *Nastroje i Humory* w adaptacji M. Chojnowskiego, Inwentarz Stanu i Cechy Lęku (STAI) w polskiej adaptacji K. Wrześniewskiego i T. Sosnowskiego, skalę M. Kovacs *Children's Depression Inventory* (CDI) w przekładzie M. Oleś. Uzyskane wyniki opracowano statystycznie według złożonego planu eksperymentalnego z powtarzalnym pomiarem, z uwzględnieniem analizy efektu głównego i interakcyjnego. Obliczeń dokonano za pomocą modelu analizy wariancji z wykorzystaniem pakietu statystycznego STATYSTICA. Uzyskane wyniki potwierdzają przyjętą hipotezę. Należy zatem uznać pozytywny wpływ programu wsparcia i pomocy psychologicznej na dynamikę zmian emocjonalnych u dzieci i młodzieży uczestniczących w analizowanym programie. Ponadto wyniki wskazują na złożoność czynników warunkujących proces zmian psychologicznych u nastolatków. Zachowania adolescentów *uczestniczących* i *nieuczestniczących* w programie wsparcia i pomocy psychologicznej wykazały duże zróżnicowanie warunkowane wewnętrznym wpływem zmiennych względem siebie. W wyniku poczynionych analiz pojawiły się nowe pytania, na które odpowiedź należy wiązać z koniecznością podjęcia kolejnych, bardziej szczegółowych badań.

---

* dr Wacław Srebro – adiunkt, Katedra Nauk o Wychowaniu, Małopolska Wyższa Szkoła Ekonomiczna w Tarnowie.

1. Problematyka profilaktycznych programów wsparcia i pomocy psychologicznej adresowanych do nastolatków w literaturze przedmiotu badań

Problematyka oddziaływań profilaktycznych, w tym programów wsparcia i pomocy psychologicznej, jest przedmiotem wielu badań i analiz na terenie różnych dziedzin naukowych: medycyny, prawa, socjologii, psychologii, pedagogiki itp. Samo pojęcie profilaktyki przechodzi ciągle przeobrażenia, przy zachowaniu zasadniczego znaczenia, jakim jest przeciwdziałanie. *Profilaktyka* (*prophylaxis*) to w znaczeniu ogólnym użycie jakiegoś środka zapobiegawczego (Reber, 2002). W odniesieniu do szeroko rozumianych czynności pedagogicznych profilaktykę należy rozumieć jako całość oddziaływań wychowawczych, które mają na celu ochronę wychowanka przed wszelkimi rodzajami zagrożeń zewnętrznych i wewnętrznych. Dokonuje się ona poprzez wsparcie wychowanka w przeciwstawianiu się negatywnym naciskom czy tendencjom, jak i poprzez ułatwianie mu nabywania pozytywnych umiejętności życiowych w tym zakresie (Dziewiecki, 2003).

Spśród licznych „narzędzi” oddziaływania profilaktycznego na szczególną uwagę zasługują programy wychowawczo-edukacyjne. W wielu przypadkach miejscem ich realizacji są placówki oświatowe. Zainteresowanie tą formą oddziaływań sukcesywnie rośnie, co pociąga za sobą konieczność prowadzenia profesjonalnej ewaluacji i w razie potrzeby weryfikacji już istniejących programów, jak również konstruowania nowych, stanowiących profesjonalną i skuteczną przeciwwagę do bieżących zagrożeń (Urban, 2001; Ostaszewski, 2003).

W odpowiedzi na zainteresowanie działalnością profilaktyczną różnych grup społecznych pojawiają się nowe trendy w konstruowaniu programów profilaktycznych uwzględniających diagnozowane na bieżąco problemy. Można do nich zaliczyć między innymi: programy specjalistyczne nakierowane na ochronę dzieci i młodzieży przed inicjacją nieprawidłowych reakcji i zachowań; działania w zakresie profilaktyki problemowej, w której punktem wyjścia jest uwzględnienie wszelkich zachowań problematycznych ze strony wychowanków (na przykład sięganie po substancje psychoaktywne, przedwczesna inicjacja seksualna, przemoc i agresja, niepowodzenia szkolne, łamanie prawa i udział w grupach przestępczych, kłamstwa, wagary, ucieczki z domu) i promowanie czynników chroniących dzieci i młodzież przed zagrożeniami (jak podaje J. David Hawkins i jego współpracownicy [1992, za: Szymańska, 2000; Namysłowska, 2004], są nimi: silna więź emocjonalna z rodzicami, zainteresowanie nauką szkolną, regularne praktyki religijne, poszanowanie prawa, norm, wartości i autorytetów społecznych, przynależność do pozytywnej grupy); programy środowiskowe, w których cechą wyróżniającą jest aktywizowanie lokalnego środowiska społecznego w realizację działań zapobiegawczych (w ramach aktywności placówek oświatowych, urzędów gminy, policji, organizacji społecznych i pozarządowych itd.); programy promujące pozytywne umiejętności życiowe dzieci

i młodzieży. Skuteczna obrona przed zagrożeniami wymaga bowiem nabycia pozytywnych umiejętności i kompetencji, na przykład zdolności zrozumienia i dojrzałego pokochania samego siebie czy też zdolności stawiania sobie wymagań i konsekwentnego postępowania zgodnie z przyjętą hierarchią wartości.

Znaczna grupa proponowanych programów koncentruje się także na aktywizowaniu osób z tak zwanych grup ryzyka. Zasadniczo można wyodrębnić trzy takie grupy. Pierwsza to grupa niskiego ryzyka obejmująca osoby, które nie podjęły jeszcze zachowań ryzykownych, nie przekroczyły umownej granicy pomiędzy zachowaniem problemowym a nieproblemowym. W drugiej grupie – podwyższonego ryzyka – będą się znajdować osoby mające za sobą inicjację zachowań ryzykownych mogących stanowić podstawę do dalszego ich nasilania. U osób z tej grupy można również zaobserwować występowanie licznych czynników ryzyka, co dodatkowo może uzasadniać specyfikę adresowanych działań profilaktycznych. Zasadniczym celem programów profilaktycznych stosowanych w przypadku tej grupy odbiorców będzie ograniczenie głębokości, czasu trwania dysfunkcji i umożliwienie wycofania się z zachowań ryzykownych. W trzeciej grupie – wysokiego ryzyka – osoby będą ujawniać zachowania głęboko ryzykowne, doprowadzające do poważnych zaburzeń zachowania. Celem oddziaływań profilaktycznych w tym obszarze będzie zatem przeciwdziałanie pogłębieniu się procesu chorobowego i degradacji społecznej oraz umożliwienie powrotu do normalnego życia poprzez leczenie, rehabilitację i resocjalizację (Gaś, 2006; Grzelak, 2009).

Publikowane w ostatniej dekadzie badania z zakresu profilaktyki wskazują na dziewczęta jako ważną grupę oddziaływań profilaktycznych. Z prezentowanych wniosków wynika, że stanowią one grupę wyraźnie podwyższonego ryzyka, co skłania do opracowywania programów adresowanych bezpośrednio do dziewcząt (Gierowski, 2009; Rode, 2009).

Jedną z ciekawszych propozycji programowych jest także grupa programów „alternatywnych”, sprowadzających się do wskazywania nastolatkom możliwości dokonywania wyborów co do zdrowszych i dojrzałych sposobów osiągania pożądaných przez nich celów i zaspokajania potrzeb rozwojowych na przykład poprzez sport, zabawę, sukcesy szkolne, hobby, muzykę, turystykę itp. Z kolei programy zmian środowiskowych zakładają doprowadzanie do wyraźnej poprawy jakości środowiska lokalnego. Obejmują one takie działania, jak: tworzenie instytucji pomocowych, zmiany i doskonalenie przepisów prawnych, doskonalenie regulaminów szkolnych, tworzenie świetlic środowiskowych, organizowanie atrakcyjnych zajęć pozalekcyjnych umożliwiających konstruktywne zagospodarowanie przez młodzież czasu wolnego.

Ważnym nurtem w profilaktyce zachowań ryzykownych są działania na rzecz wzmocnienia czynników chroniących przed pojawieniem się i utrwalaniem zachowań problemowych, do których należą: wzmocnienie więzi rodzinnych, zaangażowanie w aktywność szkolną, promocja wartości moralno-społecznych i religijnych (por. Grzelak, 2009, s. 301). Podobny kierunek działań proponuje Cekiera (2001,

s. 233–240), podkreślając czynnik konieczności systematycznego oddziaływania w kierunku ukazywania idealów, kształtowania sensotwórczych celów na drodze realizowania wartości i rozwój ku wartościom wyższym.

Konstruowane obecnie programy mają różny zakres i dynamikę oddziaływania. Jedną z form psychoprofilaktycznych oddziaływań są programy pomocowe realizowane w świetlicach, klubach środowiskowych, ośrodkach profilaktycznych itp. Instytucje te stanowią alternatywę dla młodzieży w zagospodarowaniu czasu pozaszkolnego, między innymi w czasie ferii, świąt i wakacji. W tym okresie młodzież jest bardzo narażona na uczenie się nowych ryzykownych zachowań lub ich wzmacnianie. Zważywszy na znaczenie, jakie ma dla prawidłowego rozwoju dzieci i młodzieży realizowany w danym ośrodku program profilaktyczny, autor podjął próbę zbadania wpływu programu realizowanego w Centrum Młodzieży „U Siemachy” w Tarnowie.

1.1. Program wsparcia i pomocy psychologicznej

Niepubliczny Dzienny Ośrodek Socjoterapii w Tarnowie w swojej działalności wychowawczej koncentrował się na zagospodarowywaniu czasu dzieci i młodzieży w godzinach pozalekcyjnych w sposób przypominający życie w tak zwanej mocnej rodzinie (Szewczyk, 1998; Płopa, 2008; Rostowska, Jarmołowska, 2010). Cechy takiej rodziny są swoistymi drogowskazami, określającymi kierunek pracy i formy całościowej realizacji zadań.

Zasadniczo ośrodek realizował cele z zakresu:

- tworzenia szerokich systemów wsparcia dla osób i środowisk zagrożonych wystąpieniem zachowań dysfunkcyjnych (patologicznych);
- wspierania procesu osobowościowego rozwoju dzieci i młodzieży (pomoc w nauce, warsztaty psychologiczne nastawione na usprawnianie relacji interpersonalnych, rozwiązywanie sytuacji trudnych, spotkania dla dzieci w wieku przedszkolnym);
- prowadzenia terapii psychologicznej i pedagogicznej w przypadku znacznie nasilonych nieprawidłowości osobowościowych i problemów dydaktyczno-wychowawczych.

Program był realizowany w ramach trzech zasadniczych „segmentów”, ujętych w odrębnych blokach terapeutycznych:

- W programie **w a r s z t a t o w y m** realizowane były zajęcia stacjonarne w godzinach od 9.00 do 20.00 według ustalonego harmonogramu. W zakresie wspierania rozwoju fizycznego były prowadzone zajęcia sportowo-rekreacyjne, zajęcia promujące zdrowy styl życia, pomoc medyczna i psychologiczna, zajęcia turystyczne. W zakresie rozwoju intelektualnego prowadzone były zajęcia językowe, pomoc w nauce, zajęcia reedukacyjne.
- W programie **r o d z i n n y m** podejmowane były działania na rzecz rodzin zagrożonych uzależnieniem, dysfunkcjonalnością. Działania koncentrowały się

na wspieraniu rodzin, przeciwdziałaniu pogłębianiu się zachowań destruktywnych, stwarzaniu warunków motywujących poszczególnych członków rodziny do osobistego zaangażowania w jej rozwój.

- W programie sportowym i turystycznym organizowane były zajęcia sportowe, rekreacyjne, rajdy turystyczne itp., dzięki którym wychowankowie mogli odpocząć, przeżyć głębszą refleksję nad sytuacją, w jakiej się znaleźli, i co ważniejsze nad tym, w jakim kierunku zmierzają w swoim osobowym rozwoju.

2. Cel, przedmiot i problem badawczy, zmienne i hipotezy badawcze

Przedmiotem badań były zachowania emocjonalne dzieci i młodzieży uczestniczących w programie wsparcia i pomocy psychologicznej. Celem badań było ukazanie dynamiki zmian zachowań emocjonalnych dzieci i młodzieży biorących udział w programie wsparcia i pomocy psychologicznej proponowanym przez Centrum Młodzieży „U Siemachy” Dziennym Ośrodkiem Socjoterapii w Tarnowie. Główny problem badawczy ujęto w pytaniu: Czy dynamika zmian emocjonalnych dzieci i młodzieży przebiega w sposób uprawniający do przyjęcia hipotezy, że propozycje programowe w postaci zajęć wsparcia i pomocy psychologicznej są trafne, to jest wychodzące naprzeciw faktycznym problemom emocjonalnym nastolatków, i są skuteczne, to jest uczestnictwo w zajęciach prowadzi do pozytywnych zmian w ich dynamice rozwoju emocjonalnego?

Śród wielu zmiennych występujących w badaniu do analizy wybrano:

- zmienne niezależne: płeć i uczestnictwo w programie;
- zmienne zależne: stany emocjonalne takie jak agresja, lęk, depresja;
- zmienną towarzyszącą (kontrolowaną): wiek.

Kontrola tej zmiennej była spowodowana kilkuletnią różnicą wieku pomiędzy najmłodszymi i najstarszymi uczestnikami badania. W okresie adolescencji może być ona różnicą istotną z racji dynamiki naturalnych zmian rozwojowych, uzasadniającą zmienność zachowań w obszarze emocjonalnego funkcjonowania, niezależnie od uczestniczenia w jakimkolwiek programie (por. Shaughnessy i in., 2002).

3. Charakterystyka badanych grup, opis procedury badawczej

Badania przeprowadzono dwukrotnie wśród nastolatków w wieku 12–17 lat, w odstępie rocznym, to jest w roku 2001 i 2002, wśród tych samych osób. Uczestnicy pochodzili z rodzin dysfunkcyjnych, rozbitych, niepełnych, z problemem alkoholowym, w których występowały takie zjawiska, jak: bezrobocie, niski status materialny, formy przemocy fizycznej i psychicznej. Ponadto badani ujawniali trudności

dydaktyczne i wychowawcze, byli uwikłani w różne problemy psychologiczne i społeczne, typu poczucie zagrożenia i alienacji społecznej, a także w problemy prawne i zdrowotne.

W pierwszej turze przebadano 53, a w drugiej 40 osób. Do obliczeń statystycznych przyjęto z pierwszej tury badań wyniki 40 osób, które brały udział w drugim badaniu. Grupa 20 osób to uczestnicy programu, a pozostałe 20 osób to grupa, która zrezygnowała z dalszego uczestnictwa w programie w krótkim czasie po pierwszym badaniu, a więc nie była poddawana oddziaływaniom wychowawczym i terapeutycznym – stanowiła jedynie grupę porównawczą. Badania przeprowadzono w czasie zajęć pozalekcyjnych prowadzonych w ośrodku. Liczebność i płeć badanych prezentuje tablica 1.

Tablica 1

Liczebność, wiek, płeć uczestników badań

Dane liczbowe uczestników badań						
Etap badania	Liczebność badanych		Płeć			
			K		M	
I badanie	Bez prog.	Z prog.	Bez prog.	Z prog.	Bez prog.	Z prog.
	20	20	12	13	8	7
II badanie	Bez prog.	Z prog.	Bez prog.	Z prog.	Bez prog.	Z prog.
	20	20	12	13	8	7
Razem	40		25		15	

Źródło: opracowanie własne.

Młodzież uczestnicząca w programie brała udział we wszystkich segmentach programowych opisanych wcześniej. Zaangażowanie uczestników w program było zróżnicowane, co jest charakterystyczne dla tego typu grup. Pozostawali oni w ciągłym kontakcie psychologiczno-pedagogicznym z osobą prowadzącą (wychowawcą). Podczas spotkań grupowych i indywidualnych na bieżąco omawiano zagadnienia realizacji postanowień i ustaleń terapeutycznych – „kontraktów” dotyczących stosunku do samego siebie i otaczającego świata. Szczegółowa tematyka spotkań warunkowana była indywidualną dynamiką rozwojową i aktywnością uczestników, jak również rodzajem realizowanego programu.

4. Metody

Dla dokonania oceny dynamiki zmian emocjonalnych u nastolatków zastosowano metody testowe mierzące zachowania agresywne, lękowe, depresyjne oraz cechy osobowości:

1. Osobowość nastolatków badano w odniesieniu do założeń czynnikowej teorii osobowości R.B. Cattella. W tym celu zastosowano jego skalę *High School Personality Questionnaire* (HSPQ) w przekładzie J. Kostrzewskiego (1970) *Młodzieżowy Kwestionariusz Osobowości* przeznaczony do badania osób w wieku 12–17 lat.
2. Badanie zachowań i reakcji agresywnych przeprowadzono skalą A.H. Bussa i A. Durkee *Nastroje i Humory* w adaptacji M. Choynowskiego. W Polsce kwestionariusz występuje w dwóch wersjach: *Nastroje i Humory* oraz SABB (Stanik, Erenbrod, 1977). Rzetelność kwestionariusza kształtuje się w granicach 0,65–0,82 (Choynowski, 1972, 1998). Badania nad testem dowodzą wysokiej trafności kryterialnej kwestionariusza (Drwal, 1989). Kwestionariusz składa się ze 100 twierdzeń, do których osoba ma się ustosunkować poprzez wybranie jednej z trzech możliwych odpowiedzi: *Tak*, *Nie* lub *Nie wiem*. Na podstawie uzyskanych wyników można określić ogólny poziom występowania agresji i nasilenie w jej poszczególnych formach, to jest napastliwość słowną, agresję pośrednią, negatywizm, napastliwość fizyczną, podejrzliwość, urazę, drażliwość, poczucie winy.
3. Do badania zachowań i reakcji lękowych zastosowano Inwentarz Stanu i Cechy Lęku (*State-Trait Anxiety Inventory*, STAI) C.D. Spielbergera, R.L. Gorsucha i R. Lushene'a w polskiej adaptacji K. Wrześniewskiego i T. Sosnowskiego (1996). Rzetelność polskiej wersji skali przedstawia się następująco: dla chłopców współczynnik w przypadku lęku jako cechy wynosi 0,88 i 0,91, w przypadku lęku jako stanu – 0,84 i 0,90; dla dziewcząt współczynnik dla lęku jako cechy wynosi 0,87 i 0,88, a jako stanu – 0,84 i 0,94. Współczynniki są zatem wysokie. Uzyskane podczas badania trafności skali wyniki pozwalają przyjąć pozytywną jej ocenę w polskiej wersji (Wrześniewski, Sosnowski, 1996). Każda podskala składa się z 20 twierdzeń, które opisują stan lub cechę badanego w zależności od dokonanych wyborów przy użyciu jednej z czterech kategorii: *prawie nigdy*, *rzadko*, *często*, *prawie zawsze* dla lęku-stanu i *zdecydowanie nie*, *raczej nie*, *raczej tak*, *zdecydowanie tak*. Każdej z kategorii przyporządkowane są symbole liczbowe od 1 do 4, przy czym wartość 4 odpowiada kategorii *zdecydowanie tak* i *prawie zawsze*.
4. Zachowania depresyjne nastolatków były badane za pomocą skali M. Kovacs *Children's Depression Inventory* (CDI) w przekładzie M. Oleś (1995). Inwentarz składa się z 27 itemów mierzących poznawcze, afektywne i behawioralne symptomy depresji w postaci smutku, obniżonego nastroju, myśli samobójczych, zaburzenia snu i apetytu. Osoby badane dokonują wyboru jednej z trzech odpowiedzi. Rzetelność skali badana metodą wewnętrznej zgodności wynosiła 0,76, a korelacje itemów z wynikiem ogólnym mieściły się w granicach 0,31–0,54. Trafność testu sprawdzono, korelując wyniki uzyskane tą skalą z niską samooceną – korelacja wyniosła 0,66. Trafność była badana na

podstawie porównań oceny depresji w różnych skalach. Wyniki były zadowalające – korelacje wynosiły 0,68 i więcej (Oleś, 1995).

Uzyskane wyniki opracowano statystycznie według złożonego planu eksperymentalnego z powtarzaniem pomiarem, z uwzględnieniem analizy efektu głównego i interakcji. Obliczeń dokonano z wykorzystaniem modelu analizy wariancji (Shaughnessy i in., 2002) według pakietu statystycznego STATYSTICA. Za pomocą testu Du Masa obliczono wskaźniki zgodności profilów pomiędzy grupami wyjściowymi. Ze względu na stosunkowo małą liczebność grupy badanej przyjęto do przeprowadzenia analiz statystycznych mniej rygorystyczny poziom istotności różnic, to jest 0,10 i 0,05 (Brzeziński, 1984; 1999; Shaughnessy i in., 2002). Zatem takie zmiany w zakresie zmiennych mogą mieć znaczenie kliniczne.

5. Analiza wyników badań

Ograniczenia publikacyjne uniemożliwiają dokonania szerszej analizy uzyskanych danych. W związku z tym prezentacja wyników dotycząca dynamiki zmian emocjonalnych w zakresie lęku, depresji i agresji obejmuje najistotniejsze pod względem profilaktycznym dane. Takie podejście pozwala na bardziej wnikliwą analizę wpływu zmiennych na uzyskiwane efekty oddziaływań wsparcia i pomocy psychologicznej. Prezentacja dynamiki zmian emocjonalnych będzie odnosić się do dwóch poziomów analizy wariancji. W pierwszej kolejności obejmie analizę efektów głównych: Grupa (grupa z *programem* i grupa *bez programu*), Płeć (chłopcy, dziewczęta), Badanie (I badanie i II badanie) i ich interakcji. Następnie skupi się na zgodności wyników w preteście w obu grupach i dynamice ich zmian w zakresie pretest–posttest. W prezentacji wyników uwzględniono zmienne, których wartości *p* były istotne statystycznie i które miały znaczenie w formułowaniu odpowiedzi na pytanie badawcze.

5.1. Analiza i omówienie wyników badań wykonanych za pomocą kwestionariusza osobowości HSPQ Cattella

Całościowej oceny stanu dynamiki zmian emocjonalnych u nastolatków dokonywano w kontekście badań cech osobowości. Konfiguracja niektórych czynników skali pozwala na dodatkowe uchwycenie zmian w dynamice emocjonalnych doświadczeń grupy badanych osób (Oleś, 2003).

Zestawienie efektów głównych w zakresie kwestionariusza wskazuje, że istotność statystyczna została osiągnięta w przypadku efektu Badanie (między I a II badaniem).

Tablica 2

Zestawienie efektów układu Grupa (1), Płeć (2), Badanie (3) w ramach 3-czynnikowej *MANCOVA* z pomiarem powtarzanym Badanie (I i II) w zakresie skal Cattella ze zmienną towarzyszącą (kontrolowaną) Wiek

	λ Wilksa	<i>R Rao</i>	df_1	df_2	<i>p</i>
Grupa (1)	0,61	0,99	14	22	0,493
Płeć (2)	0,62	0,98	14	22	0,500
Badanie (3)	0,36	2,97	14	23	0,010***
1×2	0,55	1,27	14	22	0,297
1×3	0,59	1,13	14	23	0,384
2×3	0,54	1,39	14	23	0,232
1×2×3	0,69	0,73	14	23	0,727

* $p < 0,1$; ** $p < 0,05$; *** $p < 0,01$

Źródło: opracowanie własne wykonane na podstawie badań.

W tym układzie wpływ zmiennych niezależnych i innych zmiennych niekontrolowanych na uzyskane wyniki był znaczący. Szczegółową prezentację wyników zawiera tablica 3.

Tablica 3

Testowanie efektu interakcyjnego Grupa*Badanie w ramach 3-czynnikowej *ANCOVA* z pomiarem powtarzanym Badanie (I i II) w zakresie skal Cattella ze zmienną towarzyszącą (kontrolowaną) Wiek

Zmienne czynniki	Bez programem			Z programem			<i>p</i>
	Bad. I	kierunek	Bad. II	Bad. I	kierunek	Bad. II	
A	4,46		5,48	4,80		5,54	0,662
B	4,48		5,31	4,89		6,07	0,671
C	5,79		5,77	6,48		6,32	0,806
D	6,17		6,13	5,05		5,59	0,378
E	6,54		6,40	5,57		5,92	0,427
F	6,46		6,46	6,23		6,70	0,386
G	4,44	↗	4,50	5,20	↘	4,15	0,083*
H	5,38	↗	5,81	4,85	↗	6,28	0,027**
I	5,17	↗	6,02	6,42	↘	6,02	0,070*
J	6,52		6,04	6,15		6,16	0,403

Zmienne czynniki	Bez programu			Z programem			p
	Bad. I	kierunek	Bad. II	Bad. I	kierunek	Bad. II	
O	5,31		5,06	4,91		4,75	0,875
Q ₂	7,35	↘	5,90	7,04	↘	6,34	0,242
Q ₃	4,08		4,40	5,13		5,46	0,983
Q ₄	4,83		5,42	4,48		4,59	0,468

* $p < 0,1$; ** $p < 0,05$; *** $p < 0,01$

↗-) Większy wynik w badaniu II

↘-) Mniejszy wynik w badaniu II

Źródło: opracowanie własne wykonane na podstawie badań.

Analiza wyników wskazuje, że w grupach z *programem* i *bez programu* zasadniczo różnice pomiędzy I i II badaniem dotyczyły cechy G, H, I i tendencji w zakresie cechy Q₂ (tablica 3). Osoby z grupy *uczestniczącej w programie* ujawniły obniżenie cechy G, a osoby które *nie uczestniczyły w programie*, pozostały na zbliżonym poziomie. Zatem uczestnicy programu ujawnili nasilenie zachowań takich jak łatwa rezygnacja z wysiłku, niecierpliwość w dążeniu do osiągnięcia celu, zaniedbania zobowiązań wobec ludzi. Cecha G uznawana jest za bardzo czułą na zmiany. Według Zenomeny Płużek (1994) niskie wyniki uzyskują niekiedy osoby, które znajdują się w sytuacjach stresowych, kryzysowych, w okresie wahań co do wyboru jakiejś wartości moralnej, w okresie „pokusy” bycia niewiernym jakimś wartościami moralnym, w sytuacjach wymagających jakiegoś poświęcenia, na które jednak trudno się zdobyć (Oleś, 2003; Plopa, 2008). W przypadku uczestników programu w końcowej fazie oddziaływań wzrasta świadomość rozbieżności pomiędzy normami (wymaganiami Ośrodka) a możliwościami wykonawczymi wychowanka. To z kolei może wzmacniać stan dyskomfortu, który może znaleźć wyraz w zachowaniach opisanych wyżej.

Osoby *uczestniczące w programie* ujawniły silniejszą dynamikę wzrostu w zakresie większej swobody towarzyskiej, odwagi, życzliwości, empatii, ale też bez troski i powierzchowności w kontaktach (H). W grupie z *programem* dynamika wzrostu była silniejsza, dlatego można przyjąć, że udział uczestników w zajęciach wpłynął na przyspieszenie pozytywnych zmian. Osoby *uczestniczące w programie* ujawniły nieznaczny spadek wartości cechy I, a osoby, które *nie uczestniczyły w programie* – jego wzrost. Obniżenie tej cechy może świadczyć o tendencji do realizmu, praktyczności, mniejszej sentymentalności i odpowiedzialności w działaniu. Wskaźnik w dalszym ciągu pozostaje powyżej średniej, co wskazuje na to, że u uczestników programu nastąpiło zmniejszenie zachowań typu wrażliwość, zniecierpliwienie, lękliwość, chęć zwrócenia na siebie uwagi.

Tablica 4

Testowanie efektu interakcyjnego Grupa*Płeć*Badanie w ramach 3-czynnikowej ANCOVA z pomiarem powtarzanym Badanie (I i II) w zakresie skal Cattella ze zmienną towarzyszącą (kontrolowaną) Wiek i zmienną niezależną Płeć

Zmienne czynniki	Bez programu						Z programem						p
	Chłopcy			Dziewczęta			Chłopcy			Dziewczęta			
	B. I	kier.	B. II	B. I	kier.	B. II	B. I	kier.	B. II	B. I	kier.	B. II	
A	5,00		5,38	3,92	↗	5,58	6,29		5,86	3,31	↗	5,23	0,40
B	4,38	↗	5,38	4,58		5,25	4,86	↗	6,29	4,92		5,85	0,91
C	5,50		5,63	6,08		5,92	6,57		6,57	6,38		6,08	0,99
D	6,50	↘	6,25	5,83		6,00	4,57	↗	5,57	5,54		5,62	0,31
E	7,00	↘	6,88	6,08		5,92	5,29	↗	6,00	5,85		5,85	0,59
F	7,00	↘	6,75	5,92		6,17	7,00	↗	7,71	5,46		5,69	0,37
G	4,13	↗	4,25	4,75		4,75	5,71	↘	4,14	4,69		4,15	0,36
H	5,25	↗	5,88	5,50		5,75	5,00	↗	6,71	4,69		5,85	0,83
I	5,75		6,38	4,58	↗	5,67	7,00		6,57	5,85	↘	5,46	0,76
J	5,88		5,50	7,17		6,58	6,14		5,86	6,15		6,46	0,49
O	5,13		5,63	5,50		4,50	4,29		4,43	5,54		5,08	0,44
Q ₂	7,38	↘	6,13	7,33	↘	5,67	6,86	↘	6,29	7,23	↘	6,38	0,91
Q ₃	3,75		3,88	4,42		4,92	4,57		5,14	5,69		5,77	0,44
Q ₄	4,50		5,00	5,17		5,83	4,57		4,57	4,38		4,62	0,96

↗ -) Większy wynik w badaniu II

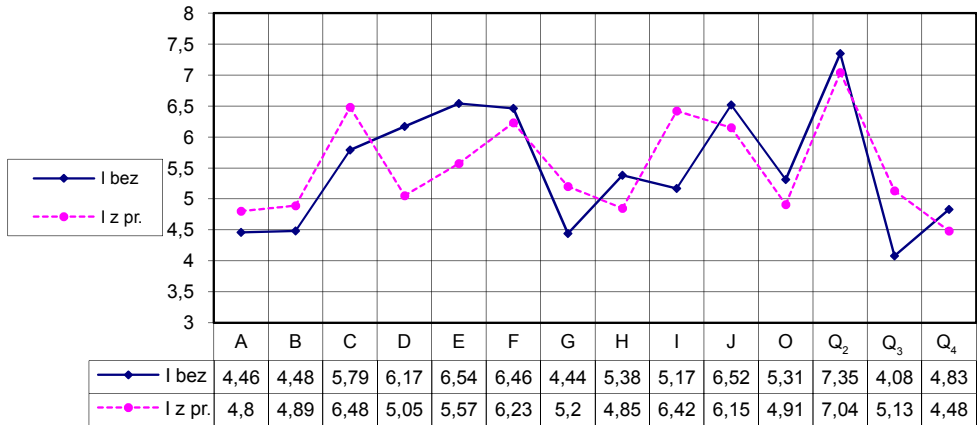
↘ -) Mniejszy wynik w badaniu II

Źródło: opracowanie własne wykonane na podstawie badań.

Wprowadzenie do analizy wyników zmiennej niezależnej płci nie ukazało istotnych zależności (tablica 4). Niemniej jednak w przypadku występowania istotności efektu głównego, jej źródeł można doszukiwać się „za pomocą porównań analitycznych czy porównań par średnich” (Shaughnessy i in., 2002, s. 332). W takim podejściu kierunek zmian interakcyjnych wskazuje ewentualne drogi poszukiwań odpowiedzi na stawiane pytania badawcze.

Chłopcy w obu grupach, w porównaniu z dziewczętami, odznaczali się większą dynamiką zmian. Jest to zatem grupa nastolatków najbardziej czuła na czynniki wpływu społecznego i wychowawczego. W przypadku dziewcząt tendencje zmian dla obu grup były niewielkie, z pominięciem cechy (A, I, Q₂).

Analiza wyników pretestu w kontekście podobieństwa profilu ukazuje, że uczestnicy z grupy *bez programu* i z *programem* posiadali w badaniach pretestu różną charakterystykę osobowościową (wskaźnik Du Masa $R_{ps} = 0,08$).

Rys. 1. Profile wyników pretestu grup *bez programu* i grup *z programem*

Źródło: opracowanie własne wykonane na podstawie badań.

Grupę *bez programu*, w porównaniu z grupą *z programem*, cechowała większa pobudliwość. Osoby ujawniały zniecierpliwienie, domagały się zwracania na siebie uwagi, z potrzebą wyróżniania się, posiadały cechy o charakterystyce symptomów nerwicowych (D); ujawniały cechy stanowczości w swych dążeniach i niezależności, ale także nieszanowania przyjętych zwyczajów, buntowniczości, aż po reakcje agresji (E); miały tendencje w zakresie trudności utrwalania wewnętrznych zasad, szybko się zniechęcały, były zmienne, chwiejne i niezdeterminowane, zaniedbujące obowiązki i lekceważące zobowiązania wobec innych ludzi (G); mało wrażliwe (I); miały zaniżony obraz siebie i zdolność samokontroli oraz stawiania wymagań względem siebie (Q₃). Badani z grupy uczestniczącej w programie ujawniali zachowania typu: większe opanowanie, rozważność i stałości (D); submisyjność (E); mniejsze nasilenie wskaźnika niezintegrowania wewnętrznego (G); większe nasilenie wrażliwości i lęklności (I); mniejsze nasilenie wskaźnika niskiej samooceny i samokontroli (Q₃).

Ukazanie odmienności osobowościowej uczestników badania nasuwa refleksję dotyczącą motywów ich udziału w zajęciach wsparcia i pomocy psychologicznej, dowodzi także, jak wielkie znaczenie ma dobór adekwatnego programu profilaktycznego. Jego odbiorcami w warunkach naturalnych są najczęściej nastolatki o bardzo zróżnicowanych cechach osobowości i zaburzeniach zachowania. Badani z grupy *bez programu* wymagają większego i bardziej wyspecjalizowanego zaangażowania o charakterze profilaktycznym. Zdradzają oni zakresowo większe nieprawidłowości i zaburzenia zachowania.

5.2. Analiza i omówienie wyników badania zachowań lękowych

Okres przedadolescencyjny i adolescencyjny charakteryzuje się silną dynamiką zmian psychofizycznych i społecznych, w tym także zachowań lękowych (Szew-

czyk, 1996). U nastolatków zagadnienie przeżywania lęku i dojrzałego odniesienia się do niego jest szczególnie istotne ze względu na wspomnianą wyżej znaczną dynamikę zmian oraz aktywności fizycznej i psychospołecznej nastolatka (por. Srebro W., 2003). Często obok istniejących już doświadczeń lękowych, wynikających z uwarunkowań społecznych i rodzinnych, rozwijają się niepokoje i lęki dotyczące własnej osoby, jej wizerunku w świecie i natury egzystencjalnej.

Zestawienie efektów głównych w zakresie skal lęku wskazuje, że istotność statystyczna pozwalająca na jej dalszą analizę została osiągnięta w przypadku efektu Grupa (grupa z *programem* i grupa *bez programu*), Płeć (chłopcy, dziewczęta), Badanie (I badanie i II badanie) i interakcji zmiennych Grupa i Płeć (tablica 5).

Tablica 5

Zestawienie efektów układu Grupa (1), Płeć (2), Badanie (3) w ramach 3-czynnikowej *MANCOVA* z pomiarem powtarzanym Badanie (I i II) w zakresie skal Lęk ze zmienną towarzyszącą (kontrolowaną) Wiek

	λ Wilksa	R Rao	df_1	df_2	p
Grupa (1)	0,74	6,01	2	34	0,006***
Płeć (2)	0,87	2,48	2	34	0,099*
Badanie (3)	0,92	1,60	2	35	0,216
1×2	0,84	3,36	2	34	0,047**
1×3	0,97	0,62	2	35	0,543
2×3	0,96	0,67	2	35	0,519
1×2×3	0,98	0,39	2	35	0,678

* $p < 0,1$; ** $p < 0,05$; *** $p < 0,01$

Źródło: opracowanie własne wykonane na podstawie badań.

W tych układach wpływ zmiennych niezależnych na uzyskane wyniki był znaczący. Analiza wyników (w układzie interakcyjnym Grupa*Badanie) dotyczy dynamiki zmian w skali lęku w zakresie obu badanych grup z uwzględnieniem różnic pomiędzy badaniem I i II (tablica 6).

Tablica 6

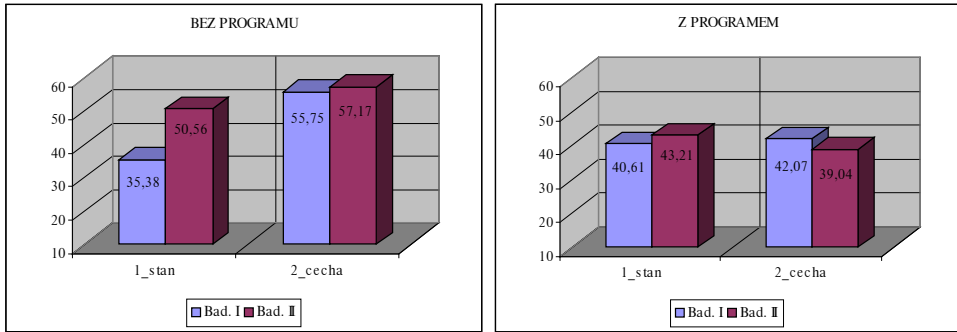
Testowanie efektu interakcyjnego Grupa*Badanie w ramach 3-czynnikowej *ANCOVA* z pomiarem powtarzanym Badanie (I i II) w zakresie skal Lęk ze zmienną towarzyszącą (kontrolowaną) Wiek

Zmienne Lęk	Bez programu		Z programem			p
	Bad. I		Bad. I		Bad. II	
1_stan	35,38	↗	50,56	40,61	43,21	0,27
2_cecha	55,75		57,17	42,07	39,04	0,68

↗ -) Większy wynik w badaniu II

↘ -) Mniejszy wynik w badaniu II

Źródło: opracowanie własne wykonane na podstawie badań.

Rys. 2. Zmiany wyników skali lęku w ujęciu interakcyjnym, w układzie Grupa*Badanie

Źródło: opracowanie własne wykonane na podstawie badań.

U osób *bez programu* nasilenie stanów lękowych wskazywało na mniejszą stabilność emocjonalną. Dynamika zmian w zakresie lęku jako cechy nie wykazuje wyraźnych różnic między badanymi grupami. W grupie *z programem* nie stwierdzono zmian w kierunku nasilenia lęku (tablica 6). Dynamika zmian w zakresie lęku jako cechy wykazuje tendencje przeciwne: u osób *z programem* obniżenie, a u osób *bez programu* – wzrost (tablica 6).

Tablica 7

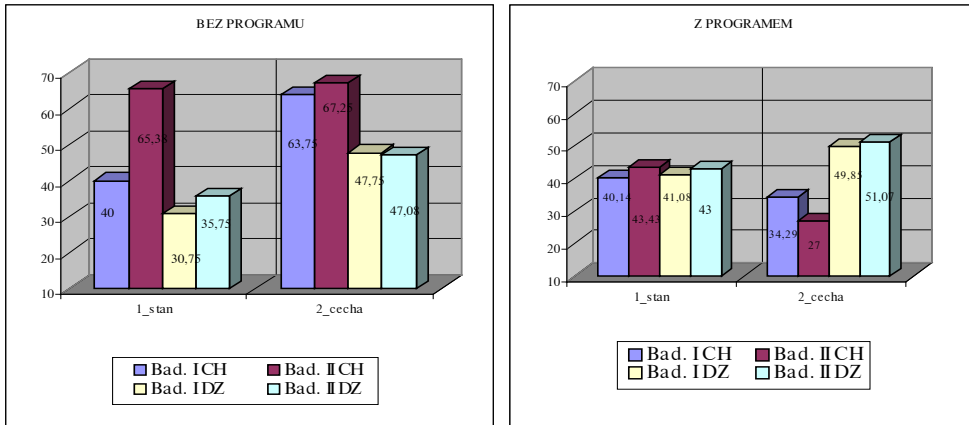
Wyniki testowania efektu interakcyjnego Grupa*Płeć*Badanie w ramach 3-czynnikowej ANCOVA
Badanie (I i II) w zakresie stanu i cechy Lęk ze zmienną towarzyszącą (kontrolowaną) Wiek

Zmienne Lęk	Bez programu					Z programem					p
	Chłopcy		Dziewczęta			Chłopcy		Dziewczęta			
	Bad. I	Bad. II	Bad. I	Bad. II	Bad. I	Bad. II	Bad. I	Bad. II			
1_stan	40,00	↗	65,38	30,75	35,75	40,14		43,43	41,08	43,00	0,40
2_cecha	63,75	↗	67,25	47,75	47,08	34,29	↘	27,00	49,85	51,07	0,55

↗-) Większy wynik w badaniu II

↘-) Mniejszy wynik w badaniu II

Źródło: opracowanie własne wykonane na podstawie badań.

Rys. 3. Zmiany wyników skali lęku w ujęciu interakcyjnym, w układzie Grupa*Badanie*Płeć

Źródło: opracowanie własne wykonane na podstawie badań.

W grupie *bez programu* nastąpił dynamiczny wzrost stanów lękowych u chłopców. W grupie osób *uczestniczących w programie* nie zaobserwowano nasilenia lęku. W grupie *bez programu* brak jest zdecydowanych zmian wzrostu lęku jako cechy. W grupie *z programem* nie obserwuje się nasilenia lęku u dziewcząt, zaś u chłopców nasilenie jest niższe w porównaniu z badaniami wyjściowymi. Uzyskane wyniki wskazują, że na zmienną lęku mają wpływ czynniki wewnątrz grup *z programem* i *bez programu* (tablica 7). Na znaczenie tej zmiennej wskazują również wyniki pozostałych testów.

5.3. Analiza i omówienie wyników badania zachowań depresyjnych

Doświadczenia emocjonalne nastolatków typu depresyjnego dotyczą różnych aspektów życia osobistego i społecznego, własnego odniesienia do przemian psychofizycznych, jakie zachodzą w nim samym, i własnego stosunku do otaczającej rzeczywistości (Bomba i in., 2003; Rabe-Jabłońska, 2001). Analiza porównawcza wyników badań w zakresie reakcji i zachowań depresyjnych u uczestników programu nie wykazała znaczących zmian w badanym obszarze (tablica 8). Uzyskane wartości są zbliżone do wartości średnich ustalonych w badaniach normalizacyjnych i wynoszą od 9 do 13 punktów (Oleś, 1995). Przy czym, według Kovacs (za: Rola, 2005), wyniki uzyskane powyżej 11 punktów wskazują na lekką depresję.

Tablica 8

Średnie wyniki CDI w układzie Grupa*Badanie

Zmienne Depresja	Bez programu				Z programem			
	Bad. I		Bad. II		Bad. I		Bad. II	
M	13,8		12,00		12,50		12,1	
SD	6,07		5,72		4,27		4,55	
<i>p</i>	0,50				0,80			

↗-) Większy wynik w badaniu II

↘-) Mniejszy wynik w badaniu II

Źródło: opracowanie własne wykonane na podstawie badań.

Dynamika zmian emocjonalnych w zakresie depresji jest podobna w obu grupach. Wprowadzenie do analizy zmiennej Płeć ukazuje nowe zależności pomiędzy zmiennymi (tablica 9).

Tablica 9

Średnie wyniki CDI w układzie interakcyjnym Grupa*Płeć*Badanie

Zmienne Depresja	Bez programu						Z programem					
	Chłopcy			Dziewczęta			Chłopcy			Dziewczęta		
	Bad. I		Bad. II	Bad. I		Bad. II	Bad. I		Bad. II	Bad. I		Bad. II
M	11,00		11,38	14,83	↘	12,42	11,71		11,57	12,8		12,4
SD	5,18		5,93	6,71		5,81	3,68		3,16	4,65		5,25
<i>p</i>	0,89			0,36			0,94			0,81		

M – wynik ogólny (średnia)

↗-) Większy wynik w badaniu II

↘-) Mniejszy wynik w badaniu II

Źródło: opracowanie własne wykonane na podstawie badań.

Uczestnicy programu przystępowali do niego z mniejszym nasileniem depresyjnych stanów emocjonalnych niezależnie od płci. W grupie *bez programu* u dziewcząt zaobserwowano podwyższony poziom przeżywania stanów depresyjnych (M = 14,83). W drugim badaniu wynik był niższy (M = 12,42). Wynik uległ zatem obniżeniu, pomimo że osoby nie brały udziału w programie. Analiza wyników z uwzględnieniem zmiennej płci wskazuje, że u dziewcząt w grupie *bez programu* zmiany są najsilniejsze w kierunku obniżenia. Uczestnicy programu przystępowali do niego z mniejszym nasileniem stanów emocjonalnych o charakterze depresyjnym (tablica 9).

Zachowania depresyjne, na które wskazują wyniki badań przeprowadzonych skalą osobowości, pozwalają ujrzeć zjawisko zaburzeń emocjonalnych nastolatków w szerszym kontekście, jakim są uwarunkowania temperamentalne czy rodzinne. Są one istotnym elementem procesu ewaluacji każdego programu profilaktycznego (por. Oleś, 2003, s. 140; Plopa, 2008).

5.4. Analiza i omówienie wyników badania zachowań agresywnych

Młodzież w okresie adolescencji ujawnia różne formy agresji – częściej niż w pozostałym okresie życia. Bunt, kontestacja, reakcje i postawy pełne przemocy są często sposobem na trudności z uporządkowaniem w sobie wizji otaczającego świata. W przypadku młodzieży uczestniczącej w różnych programach wsparcia i pomocy psychologicznej nasilenie tych zachowań jest większe niż w przeciętnej populacji nastolatków.

Tablica 10

Zestawienie efektów układu Grupa (1), Płeć (2), Badanie (3) w ramach 3-czynnikowej *MANCOVA* z pomiarem powtarzanym Badanie (I i II) w zakresie skali Nastroje i Humory ze zmienną towarzyszącą (kontrolowaną) Wiek

	λ Wilksa	R Rao	df_1	df_2	p
Grupa (1)	0,75	1,15	8	28	0,363
Płeć (2)	0,56	2,78	8	28	0,021**
Badanie (3)	0,73	1,32	8	29	0,270
1×2	0,63	2,06	8	28	0,075*
1×3	0,56	2,87	8	29	0,017**
2×3	0,73	1,32	8	29	0,271
1×2×3	0,78	0,99	8	29	0,461

* $p < 0,1$; ** $p < 0,05$; *** $p < 0,01$

Źródło: opracowanie własne wykonane na podstawie badań.

Wpływ zmiennych niezależnych na zachowania agresywne został ujawniony w zakresie interakcji zmiennych Grupa (z *programem* i *bez programu*) i Badanie (I i II badanie).

Tablica 11

Wyniki testowania efektu interakcyjnego Grupa*Badanie w ramach 3-czynnikowej ANCOVA z pomiarem powtarzanym Badanie (I i II) w zakresie skali Nastroje i Humory ze zmienną towarzyszącą (kontrolowaną) Wiek

Zmienne Formy agresji	Bez programu			Z programem			p
	Bad. I		Bad. II	Bad. I		Bad. II	
I-Npf	70,90	↘	64,31	53,65	↗	68,80	0,01***
II-Nps	62,46		71,52	62,89		64,07	0,36
III-Npp	70,63		83,15	71,12		72,58	0,27
IV-Ngt	74,25	↘	71,98	56,31	↗	71,96	0,02**
V-Pdj	58,21		51,52	57,32		50,54	0,99
VI-Urz	64,04		62,31	57,84		53,68	0,79
VII-Drl	62,94		65,67	59,37		62,89	0,94
VIII-Pw	35,71		34,52	47,05		33,33	0,20

* $p < 0,1$; ** $p < 0,05$; *** $p < 0,01$

- ↗-) Większy wynik w badaniu II
 ↘-) Mniejszy wynik w badaniu II

Źródło: opracowanie własne wykonane na podstawie badań.

Badani z grupy *bez programu* w porównaniu z grupą z *programem* ujawniali zdecydowanie wyższy poziom napastliwości fizycznej (I) i negatywizmu (IV) (tablica 11) w początkowym badaniu. W końcowym badaniu w grupie *bez programu* wyniki te uległy obniżeniu, zaś w grupie z *programem* – podwyższeniu. Można zatem przyjąć, że uczestniczenie w zajęciach związanych z programem wyzwała bądź unaocznia występowanie u uczestników powyższe formy agresji. W przypadku młodzieży nieuczestniczącej w programie może występować zjawisko tłumienia bądź ukrywania istniejącego napięcia nerwowego i agresji. Za taką sugestią może przemawiać podwyższenie wskaźnika agresji pośredniej (III) u młodzieży nieuczestniczącej w programie, a dodatkowo u chłopców z tej grupy podwyższenie wskaźnika Drażliwość (VII) (tablica 12). W przypadku wskaźnika negatywizmu, to jest zachowań opozycyjnych, zazwyczaj skierowanych przeciw przełożonym (np. odmowa współpracy, bierny opór, nawet otwarty bunt), w grupie *bez programu* nastąpiło obniżenie wskaźnika, a w grupie z *programem* – podwyższenie negatywizmu. Wyjaśnieniem tego zjawiska może być to, że młodzież nieuczestnicząca w zajęciach zdecydowanie rzadziej wchodzi w relacje wychowawcze z przełożonymi aniżeli młodzież uczestnicząca, stąd ma także mniej okazji do wyrażania swojej postawy wobec przełożonych i autorytetów.

Tablica 12

Wyniki testowania efektu interakcyjnego Grupa*Płeć*Badanie w ramach 3-czynnikowej ANCOVA z pomiarem powtarzonym Badanie (I i II) w zakresie skali Nastroje i Humory ze zmienną towarzyszącą (kontrolowaną) Wiek

Zmienne Formy agresji	Bez programu					Z programem					p
	Chłopcy		Dziewczyny			Chłopcy		Dziewczyny			
	Bad. I	Bad. II	Bad. I	Bad. II	Bad. I	Bad. II	Bad. I	Bad. II			
I-Npf	88,13	76,38	53,67	52,25	66,00	72,14	41,31	65,46	0,628		
II-Nps	70,00	81,13	54,92	61,92	63,86	65,29	61,92	62,85	0,834		
III-Npp	68,50	91,38	72,75	74,92	82,86 ↘	80,00	59,38 ↗	65,15	0,145		
IV-Ngt	82,75	87,63	65,75	56,33	64,00	75,00	48,62	68,92	0,121		
V-Pdj	59,50 ↘	57,88	56,92 ↘	45,17	64,57 ↘	43,00	50,08 ↗	58,08	0,072*		
VI-Urz	68,50 ↗	82,13	59,58 ↘	42,50	65,29 ↘	52,29	50,38 ↗	55,08	0,012**		
VII-Drl	70,88	77,25	55,00	54,08	51,29	57,86	67,46	67,92	0,955		
VIII-Pw	24,50	39,13	46,92	29,92	30,71	20,43	63,38	46,23	0,201		

* $p < 0,1$; ** $p < 0,05$; *** $p < 0,01$

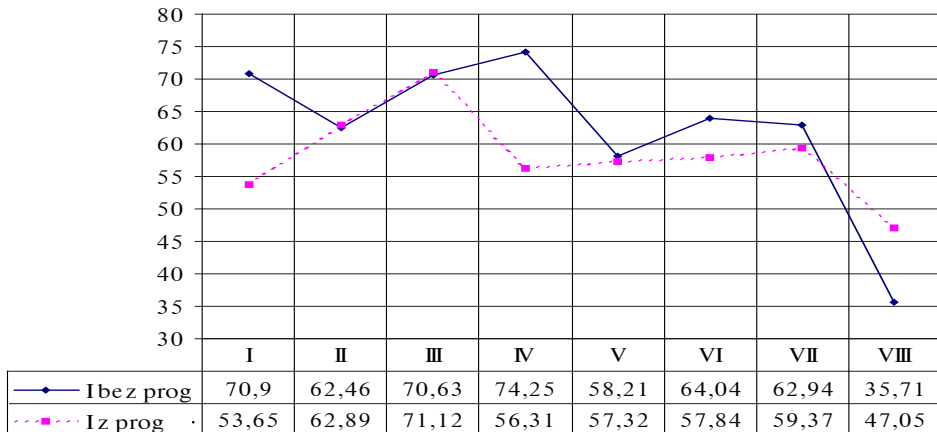
↗ -) Większy wynik w badaniu II

↘ -) Mniejszy wynik w badaniu II

Źródło: opracowanie własne wykonane na podstawie badań.

Po wprowadzeniu zmiennej niezależnej Płeć wyniki ukazują nowe zależności. Zmiany istotnie statystyczne występują tylko w zakresie skali VI (Uraza), a tendencja psychologiczna w zakresie skali V (Podejrzliwość). Wyniki wskazują na czynnik Płci jako wpływający na zachowania w procesie oddziaływań pomocowych w okresie adolescencji (tablica 12).

Analiza wyników pretestu w kontekście podobieństwa profili w zakresie zachowań agresywnych ukazuje ważne zróżnicowanie. Grupy *bez programu* i *z programem* w badaniach pretestu różnią się w zakresie nasilenia danych form agresji.

Rys. 4. Nasilenie form agresji w zakresie skali Nastroje i Humory w preteście w ramach grup *bez programu* i *z programem*

Źródło: opracowanie własne wykonane na podstawie badań.

Wskaźniki zgodności profilów Du Masa $R_{ps} = -0,14$ oznaczają, że profile są niezgodne. W preteście badani z grupy *bez programu* w porównaniu z grupą *z programem* ujawniali zdecydowanie wyższy poziom napastliwości fizycznej (I), negatywności (IV), urazy (VI). W zakresie skali Poczucie winy (VIII), w grupie *bez programu* wyniki były niższe, to znaczy że brak było poczucia, iż robi się coś złego, i brak należytego odczuwania wyrzutów sumienia (tablica 11, rys. 4). Uwzględnienie tych różnic daje nową perspektywę w szukaniu odpowiedzi na pytanie badawcze postawione w pracy. Analiza skali osobowości w kontekście występowania zachowań agresywnych ukazała ich złożoność i związek z cechami osobowościowymi. Wyniki potwierdzają większą ekspresję zachowań agresywnych w różnej formie w grupie *z programem*.

6. Dyskusja i wnioski

Celem badań własnych było po pierwsze ukazanie dynamiki zmian emocjonalnych dzieci i młodzieży uczestniczącej w programie wsparcia i pomocy psychologicznej w Ośrodku Socjoterapii w Tarnowie, po drugie wykazanie, czy owa dynamika wskazuje na pozytywne zmiany w emocjonalnych doświadczeniach nastolatków w zakresie trzech podstawowych emocji, takich jak: lęk, depresja i agresja. W założonej hipotezie przyjęto, że propozycje programowe w postaci zajęć wsparcia i pomocy psychologicznej są trafne i skuteczne. Po dokonanej analizie badań uznano, że uzyskane wyniki w znacznym stopniu potwierdzają przyjętą hipotezę. Wyniki, jak za-

kładano na wstępie, wskazują na złożoność czynników warunkujących proces zmian psychologicznych u nastolatków. Zachowania adolescentów *uczestniczących* i *nieuczestniczących w programie* wsparcia i pomocy psychologicznej wykazały duże zróżnicowanie formy ich występowania oraz zależności warunkowanej wpływem zmiennych względem siebie. W wyniku poczynionych analiz pojawiły się nowe pytania, na które odpowiedź wiązać się będzie z koniecznością podjęcia bardziej szczegółowych badań. Zestawienie wyników w zakresie lęku, depresji i agresji wyraźniej ukazuje złożoność omawianej problematyki.

Analiza zachowań nastolatków mierzonych skalą HSPQ wykazała, że w grupie *z programem* nastąpił wzrost wartości cechy Q_3 i H. Uczestnicy programu stali się bardziej świadomi, zdolni do kontrolowania siebie i kierowania się wartościami (Q_3), bardziej śmiali, z poczuciem wartości i otwartości społecznej (H). W grupie *bez programu* również następował wzrost tych cech, ale ich dynamika była mniejsza. Można zatem przyjąć, że część wpływów na ten wzrost jest po stronie realizowanego programu. W zakresie cechy I w grupie *z programem* widoczny jest znaczny spadek, co może świadczyć o tendencji do realizmu, praktyczności, mniejszej sentymentalności i odpowiedzialności w działaniu.

Analiza zachowań lękowych u nastolatków wykazała, że w grupie *bez programu* występował wyższy poziom lęku jako cechy. W analizie wyników skali lęku w zakresie wpływu programu nie wystąpiły istotne zależności, co sugerowałoby, że nie miał on znaczącego wpływu na dynamikę zmian w zachowaniach lękowych. Pozostałe wyniki pozwalają jednak taki wpływ stwierdzić. Analiza efektów interakcyjnych i wyników skali HSPQ wskazuje, że zachowania lękowe w grupie *z programem* uległy obniżeniu, a w grupie *bez programu* – nasileniu.

Analiza zachowań depresyjnych u nastolatków mierzonych skalą CDI wykazała występowanie lekkich symptomów zachowań depresyjnych, zwłaszcza wśród dziewcząt w obu grupach. Wyniki nie uległy istotnym zmianom pod wpływem realizowanego programu. Analiza wyników skali HSPQ w zakresie występowania wskaźników zachowań depresyjnych dowiodła, że w grupie *z programem* wzmocnieniu uległy zachowania „niedepresyjne”, a w grupie *bez programu* nasiliły się bądź utrzymywały się na tym samym poziomie te zachowania, które mogły być zwiastunami wystąpienia zachowań depresyjnych w okresie dorosłości.

Analiza wyników dotyczących zachowań agresywnych wykazała istotne różnice pomiędzy wynikami skali Nastroje i Humory, jak również skali HSPQ, co potwierdza złożoność zagadnienia występowania różnych form zachowań agresywnych u nastolatków i ich powiązania z innymi zmiennymi. W grupie *bez programu* zaobserwowano obniżenie agresji fizycznej i negatywizmu, a podwyższenie napastliwości słownej i pośredniej. Pomimo obniżenia agresji słownej i negatywizmu ich poziom był podwyższony. W grupie *z programem* nastąpiło

podwyższenie napastliwości fizycznej i negatywizmu, a obniżenie wskaźnika poczucia winy.

Z powyższego zestawienia wynika, że jedną z ważniejszych kwestii jest wpływ wielu zmiennych i ich interakcyjny charakter na ocenę zachowań nastolatków, zwłaszcza z grup ryzyka. Jedną z takich zmiennych jest wiek uczestników programu, który warunkuje jakość przeżywania problemów emocjonalnych. Na przykład starsi uczestnicy silniej doświadczali lęku i agresji niż ich młodsi koledzy (Srebro W., 2003). Innym ważnym zagadnieniem wyłaniającym się z analizy wyników jest motywacja uczestników do wzięcia udziału w proponowanym programie profilaktycznym. Powszechnie w badaniach ewaluacyjnych badacze koncentrowali się na grupach zmotywowanych do pracy profilaktycznej, co determinowało określony kierunek zmian w zachowaniu „ochotników” (Ostaszewski, 2003; Jasiński, Nycza, 2004; Brzeziński, Kowalik, 2000). Zróznicowane wyniki w badaniach własnych i w preteście wskazują na odmienność grupy osób *uczestniczących w programie* i *nieuczestniczących* w nim; tym samym nasuwają się refleksje co do wpływu tych różnic na podjęcie decyzji uczestniczenia bądź nieuczestniczenia w proponowanym programie profilaktycznym. Wspomniany efekt może być udziałem wielu propozycji programowych w naszym kraju. Uczestnicy z grupy *bez programu* wykazali bardziej nasilone nieprawidłowości w zachowaniu niż osoby z grupy *z programem*. W związku z tym nasuwa się wniosek, że osoby, które bardziej potrzebują wsparcia i pomocy psychologicznej ze względu na ujawniane w badaniach nieprawidłowości, pozostają poza zasięgiem tych oddziaływań. Zasadna zatem jest krytyczna dyskusja na temat obiektywnych zmian w zachowaniach uczestników objętych różnymi programami profilaktycznymi. Przyjęte w badaniach własnych procedury obliczeń statystycznych uwzględniały różnice wyników w preteście, co wpływało na większe zobiektywizowanie ostatecznych wyników. Czynnikiem zawartym w programie i wpływającym na zmianę zachowania u nastolatków są szeroko rozumiane systemy wsparcia, w tym oddziaływanie ze strony rówieśników i rodziny, jak również poczucie jakości życia. Stępień (2002) wykazuje, że uzyskanie wsparcia od rodziców i przyjaciół w okresie dorastania oddziałuje na późniejsze lata życia osoby w jej różnych aspektach, w tym zadowolenia z życia i przystosowania społecznego (por. Sęk, Cieślak, 2004).

Na występowanie związku pomiędzy poczuciem koherencji a doświadczaniem wsparcia rodzicielskiego wskazuje także w swoich badaniach Worsztynowicz (2003). Większe poczucie wsparcia koreluje z silniejszym poczuciem koherencji. W badaniach własnych została również podkreślona waga czynnika rodzinnego w realizacji programu. Brak było jednak szczegółowych analiz uczestnictwa rodziców, które pozwalałyby włączyć tę grupę jako zmienną niezależną. Można jedynie przyjąć, że rodzice badanych z grupy *z programem* utrzymywali z wychowawcami kontakt wychowawczy w postaci porad, zajęć w ośrodku, wyjazdów rodzinnych, co stanowi ważny element tworzenia rodzinnego systemu wsparcia. Wspomniane badania ukazują złożoność problematyki wpływu tej części programu profilaktycznego na wychowanków, która adresowana jest do ich rodzin. Nie podjęto jednak odrębnego oszacowania

wpływu na wychowanków tej części programu. Niemniej jednak wpływ rodzinnego segmentu programowego na zmiany emocjonalne uczestników projektu sugerują wyniki innych badań przeprowadzonych w tymże ośrodku (Srebro M., 2003). Rodzice uczestniczący w programie ośrodka zgłaszali pozytywne zmiany zachodzące w ogólnym klimacie rodziny i relacjach rodzinnych, szczególnie w relacjach rodzicielskich. Można zatem przypuszczać, że będzie to miało przełożenie na zmiany w zachowaniu nastolatków jako efekt wsparcia ze strony rodziny (Gulla, Wysocka-Pleczyk, 2009). Ograniczeniem takiego wniosku może być doniesienie, że uczestnicy owych badań nie potwierdzają takiego samego stopnia pozytywnych zmian, jaki spostrzegany jest przez ich rodziców, jak również przez wychowawców ośrodka. Różnice te można tłumaczyć wieloma przyczynami. Jednym z wyjaśnień może być nieuprawnione przypisanie doraźnym zmianom w samopoczuciu rodziców efektu długotrwałych zmian terapeutycznych (Oleś, 2004). Niemniej należy podkreślić, że w sytuacji przeżywania przez rodziny trudności taka krótkotrwała pozytywna zmiana może mieć duże znaczenie i być momentem zwrotnym w leczeniu sytemu rodzinnego.

W odniesieniu do badań własnych można przyjąć, że na pozytywne zmiany w zachowaniu uczestników programu wpływ miał rodzinny system wsparcia. Wychowankowie wspomnianych programów podkreślają, że w okresie uczęszczania do ośrodka obserwowali pozytywne zmiany w swoim życiu, okresy nieobecności traktowali jako negatywne doświadczenie (Srebro M., 2003). Pozytywne zmiany dotyczyły relacji z rodzicami, rówieśnikami, poprawy samopoczucia, radzenia sobie w sytuacjach trudnych. Pozornie badania te są sprzeczne z wynikami niniejszych badań w zakresie zachowań agresywnych. Wytlumaczeniem może być rozbieżność pomiędzy subiektywną percepcją pozytywnych zmian a obiektywnymi zmianami w zachowaniu badanych nastolatków, co jest wpisane w proces osobowościowej transformacji tego okresu. Wspomniane subiektywne poczucie większej pewności siebie jest też częściowym wyjaśnieniem podwyższonej agresji u uczestników programu. Pozytywne zmiany w obrazie siebie w pierwszej kolejności spowodowały kontrolowane odreagowanie zalegających negatywnych emocji w postaci agresji, a następnie uruchamiały proces dalszej integracji osobowościowej. Potwierdzeniem takiego wniosku jest zaobserwowana w grupie *bez programu* dominacja przeciwstawnych form agresji – tłumionej i pośredniej. W badaniach własnych zauważono także, że obok zachowań nieprawidłowych u uczestników ujawniły się cechy typu: dojrzałość emocjonalna (C), mniejsze poczucie winy (O), podwyższona agresja, dominacja (E), mniejsze napięcie (Q₄). Wyniki te są zbieżne z doniesieniami Leszka Szewczyka i Elżbiety Krzaczek (1992). Tę pozorną sprzeczność pomiędzy wynikami można tłumaczyć specyfiką dynamiki zmian emocjonalnych charakterystycznych dla okresu dojrzewania. Niemniej wyniki te w porównaniu z doniesieniami płynącymi z wielu badań wskazują na niepokojące zjawisko możliwości kształtowania się u tych nastolatków osobowości psychopatycznej lub socjopatycznej w przypadku zahamowania prawidłowej dynamiki rozwoju (Klimasiński, 2001). Autor zwraca uwagę na zjawisko występowania w tej fazie rozwojowej deficytów w zakresie uczenia się, pobudzenia i lęku, które mają

związek z postępującymi nieprawidłowościami rozwojowymi. I tak u socjopatów poziom intelektualny jest normalny lub powyżej przeciętnej. Mimo to nie potrafią oni wyciągać wniosków z własnych doświadczeń. Potrafią sobie zatem *skutecznie* radzić w codziennych wymaganiach życiowych, co przez niektórych dorosłych może być odbierane jako zachowanie dojrzałe. Niskie napięcie nerwowe i średni poziom lęku mogą być związane z pozostałymi deficytami. Widoczny w badaniach niski poziom poczucia winy ma natomiast związek z deficytem empatii. W związku z tym należy z dużą ostrożnością interpretować wyniki powszechnie wskazujące na prawidłowe zmiany w zachowaniu, a w procesie terapeutycznym zwrócić także uwagę na wygaszanie zachowań niepożądanych.

Przy ocenie skuteczności badanego programu wsparcia i pomocy psychologicznej jak i innych programów profilaktycznych w przyszłości należy uwzględnić jednocześnie wzrost zachowań pozytywnych i ograniczenie negatywnych, opisywane w literaturze jako czynniki chroniące i czynniki ryzyka (Szymańska, 2000; Sęk, 2000; Namysłowska, 2004). Zagadnienie to wymagać będzie dodatkowych badań z zakresu gruntowności i trwałości zachodzących u uczestników programu zmian. W świetle powyższych analiz i dyskusji wyników wyłania się bardzo złożony obraz problematyki skutecznego oddziaływania profilaktycznego, zwłaszcza w dynamicznym adolescencyjnym okresie rozwojowym. Otrzymane wyniki zdają się skłaniać bardziej do postawienia precyzyjniejszych pytań badawczych niż względnie pewnego wniosko-owania co do skuteczności oddziaływania za pomocą programu wsparcia i pomocy psychologicznej realizowanego w ośrodku. Poza sformułowanymi już w dyskusji wnioskami zasadne jest podkreślenie, że uczestnicy programu ujawniają negatywne emocje typu agresja i lęk, co może być związane z uzyskaniem przez uczestników wyższego poziomu poczucia bezpieczeństwa w wyniku przebywania w psychoterapeutycznym klimacie ośrodka (Czabała, 2000). Pytaniem natomiast pozostaje, na ile w późniejszym etapie są oni w stanie te emocje kontrolować. Następnie uczestnicy programu łatwiej rezygnowali z wysiłku i niecierpliwego dążenia do osiągnięcia celu. Stąd pytanie, czy nadmierne oddziaływania wychowawcze w postaci otaczania opieką i kompensowania przeżywanych trudności nie nasilają niepożądanych objawów. Kolejnym ustaleniem jest to, że istnieje konieczność uwzględniania zmiennej, jaką jest płeć, przy konstruowaniu i realizowaniu programów wsparcia i pomocy psychologicznej. U dziewcząt bowiem proces modyfikowania zachowań problemowych i emocjonalnych przebiega inaczej niż u chłopców. W zakresie przeżywania lęku w grupie uczestniczącej w programie nastąpiły zmiany w kierunku jego obniżenia. Dynamika zróżnicowania tych zmian była zależna od zmiennej płci. Najbardziej zróżnicowane wyniki u badanych nastolatków dotyczą zachowań agresywnych. Ich nasilenie jest większe niż w przeciętnej populacji nastolatków, nasilenie to jest większe również w porównaniu z grupą *bez programu*. Znaczące zmiany dotyczyły wszystkich „nie wprost” form zachowań agresywnych.

Po uwzględnieniu przeprowadzonych analiz i porównań można stwierdzić pozytywny wpływ omawianego programu wsparcia i pomocy psychologicznej na zmiany

w emocjonalnych doświadczeniach nastolatków w zakresie trzech podstawowych emocji, takich jak: lęk, depresja i agresja. Zmiany te wyrażają się w mniejszym nasileniu negatywnych doświadczeń emocjonalnych, we wzmocnieniu doświadczeń pozytywnych i powstrzymaniu rozwoju ryzykownych zachowań u uczestników.

Bibliografia

- Bomba J., Modrzejewska R., Pilecki M. 2003. *Depresyjny przebieg dorastania jako czynnik ryzyka powstawania zaburzeń psychicznych – piętnastoletnie badania prospektywne*. „Psychiatria Polska”, nr 37 (2), s. 57–69.
- Brzeziński J. 1984. *Elementy metodologii badań psychologicznych*. Warszawa: Wyd. Naukowe PWN.
- Brzeziński J. 1999. *Metodologia badań psychologicznych*. Warszawa: PWN.
- Brzeziński J., Kowalik S. 2000. *Modelujący wyniki badania psychologicznego (diagnostycznego) wpływ osoby badanej (pacjenta) i badacza (klinikisty)*. W: Sęk H. (red.). *Spoleczna psychologia kliniczna*. Warszawa: Wyd. Naukowe PWN. ISBN 83-01-10241.
- Cekiera Cz. 1992. *Psychoprofilaktyka uzależnień oraz terapia i resocjalizacja osób uzależnionych*. Lublin: TN KUL. ISBN 83-85291-35-0.
- Cekiera Cz. 2001. *Rozwój ku wyższym wartościom profilaktyką przestępczości*. W: Urban B. (red.). *Dewiacje wśród młodzieży. Uwarunkowania i profilaktyka*. Kraków: Wyd. Uniwersytetu Jagiellońskiego. ISBN 83-233-1421-7.
- Choynowski M. 1972. *Skrócony podręcznik do testu „Nastroje i Humory” A.H. Bassa i A. Durkee*. Warszawa: MOiW.
- Choynowski M. 1998. *Agresywność. Pomiar i analiza psychometryczna*. Warszawa: PTP. ISBN 83-85512-67-5.
- Czabała J.C. 2000. *Czynniki leczące w psychoterapii*. Warszawa: Wyd. Naukowe PWN.
- Drwał R.Ł. 1989. *Trajność zbieżna i różnicowa czterech inwentarzy agresji*. W: Drwał R.Ł. (red.). *Techniki kwestionariuszowe w diagnostyce psychologicznej. Wybrane zagadnienia*. Lublin: UMCS. ISBN 83-227-0239-6.
- Dziewiecki M. 2003. *Profilaktyka uzależnień w szkole*. W: Telka L. (red.). *Programy profilaktyki uzależnień z doświadczeń autorów*. Katowice: Wyd. Naukowe „Śląsk”. ISBN 83-7164-400-0.
- Gaś Z.B. 2006. *Profilaktyka w szkole*. Warszawa: WSiP. ISBN 83-02-08938-9.
- Gierowski J.K. 2009. *Relacje pomiędzy płcią psychologiczną a agresywnością na tle czynników ryzyka przemocy u nieletnich dziewcząt i chłopców*. W: Gulla B., Wysocka-Pleczyk M. (red.). *Dziecko jako ofiara i sprawca przemocy. Przestępczość nieletnich*. Kraków: Wyd. Uniwersytetu Jagiellońskiego. ISBN 978-83-233-2661-8.
- Grzelak S. 2009. *Profilaktyka ryzykownych zachowań seksualnych młodzieży. Aktualny stan badań na świecie i w Polsce*. Kraków: Rubikon. ISBN 978-83-89947-02-4.
- Gulla B., Wysocka-Pleczyk M. (red.). 2009. *Dziecko jako ofiara i sprawca przemocy. Przestępczość nieletnich*. Kraków: Wyd. Uniwersytetu Jagiellońskiego. ISBN 978-83-233-2661-8.
- Hawkins J.D., Catalano R.F., Miller J.Y. 1992. *Risk and Protective Factors for Alcohol and Other Drug Problems in Adolescence and Early Adulthood: Implication for Substance Abuse Prevention*. „Psychological Bulletin”, nr 112 (1).
- Jasiński Z., Nycza E. (red.). 2004. *Kultura w systemie wychowawczym Ochotniczych Hufców Pracy*. Opole: Antykwa. ISBN 83-87493-57-0.
- Klimasiński K. 2001. *Zaburzenia osobowości u młodzieży – psychopatia i socjopatia*. W: Urban B. (red.). *Dewiacje wśród młodzieży. Uwarunkowania i profilaktyka*. Kraków: Wyd. Uniwersytetu Jagiellońskiego. ISBN 83-233-1421-7.

- Kostrzewski J. 1970. *Podręcznik Młodzieżowego Kwestionariusza Osobowości*. Tłum. wg podręcznika Cattell R.B. 1958. *Handbook for the IPAT High School Personality Questionnaire – the HSPQ*. Lublin: Pracownia Psychometrii KUL.
- Kovacs M. 1992. *Children Depression Inventory*. New York: Multi Health Systems.
- Namysłowska I. 2004. *Psychiatria dzieci i młodzieży*. Warszawa: PZWL.
- Oleś M. 1995. *Pomiar depresji u dzieci: przegląd metod*. „Roczniki Filozoficzne”, r. 43, z. 4.
- Oleś P. 2004. *Czy trafnie oceniamy poczucie jakości życia w zdrowiu i chorobie? Refleksja metodologiczna*. Referat zaprezentowany na konferencji „Rozwój – Zdrowie – Choroba”. Kołobrzeg.
- Oleś P.K. 2003. *Wprowadzenie do psychologii osobowości*. Warszawa: Wyd. Naukowe Scholar. ISBN 83-7383-066-9.
- Ostaszewski K. 2003. *Skuteczność profilaktyki używania substancji psychoaktywnych*. Warszawa: Wyd. Naukowe Scholar. ISBN 83-7383-018-9.
- Płopa M. 2008. *Psychologia rodziny. Teoria i badania*. Kraków: Impuls. ISBN 978-83-7308-565-7.
- Płużek Z. 1994. *Rozwój jest procesem stawania się. Wprowadzenie do problematyki rozwoju osobowości*. W: Szewczyk W. (red.). *Jak sobie z tym poradzić*. Tarnów: Biblios. ISBN 83-85380-48-5.
- Rabe-Jabłońska J. 2001. *Depresja u dzieci i młodzieży. Aktualne poglądy na etiologię, diagnozowanie, przebieg i leczenie*. „Psychiatria i Psychologia Kliniczna Dzieci i Młodzieży”, nr 1, s. 7–23.
- Reber A.S. 2002. *Słownik psychologii*. Warszawa: Wyd. Naukowe Scholar. ISBN 83-7383-007-3.
- Rode M. 2009. *Charakterystyka wybranych cech psychicznych nieletnich dziewcząt*. W: Gulla B., Wysocka-Pleczyk M. (red.). *Dziecko jako ofiara i sprawca przemocy. Przystępczość nieletnich*. Kraków: Wyd. Uniwersytetu Jagiellońskiego. ISBN 978-83-233-2661-8.
- Rola J. 2005. *Depresyjność młodzieży ze środowisk wielkomiejskiego i wiejskiego w okresie nauki w gimnazjum*. „Psychiatria Polska”, 39 (3), s. 537–547.
- Rostowska T., Jarmołowska A. (red.). 2010. *Rozwojowe i wychowawcze aspekty życia rodzinnego*. Warszawa: Difin. ISBN 978-83-7641-173-6.
- Sęk H. 2000. *Wybrane zagadnienia psychoprofilaktyki*. W: Sęk H. (red.). *Spoleczna psychologia kliniczna*. Warszawa: Wyd. Naukowe PWN. ISBN 83-01-10241.
- Sęk H., Cieślak R. (red.). 2004. *Wsparcie społeczne, stres i zdrowie*. Warszawa: Wyd. Naukowe PWN. ISBN 83-01-14137-9.
- Shaughnessy J.J., Zechmeister E.B., Zechmeister J.S. 2002. *Metody badawcze w psychologii*. Gdańsk: GWP. ISBN 83-87957-68-2.
- Srebro M. 2003. *Osrodek socjoterapii „U Siemachy” w Tarnowie jako jedna z form pomocy dzieciom z rodzin dysfunkcyjnych*. Niepublikowana praca magisterska. Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie.
- Srebro W. 2003. *Ocena stanu emocjonalnego u nastolatków biorących udział w programie wsparcia i pomocy psychologicznej*. „Studia z Psychologii w KUL”, t. 11, s. 115–135.
- Stanik J.M., Erenbrod R. 1977. *Zastosowanie Skali Agresji Buss-Durkee (SABD) w diagnostyce psychologicznej*. W: Stanik J.M. (red.). *Wybrane techniki diagnostyczne w psychologii klinicznej*. Katowice: Uniwersytet Śląski.
- Stępień E. 2002. *Poczucie wsparcia społecznego w dorastaniu a zadowolenie z życia we wczesnej dorosłości (badania katamnesticzne)*. Referat zaprezentowany na konferencji „Zasoby Osobiste i Społeczne Sprzyjające Zdrowiu Jednostki”. Kołobrzeg.
- Szewczyk L. 1996. *Nieprawidłowości rozwoju emocjonalnego w relacji do okresów rozwojowych dziecka*. W: Januszewska E. (red.). *Wybrane zagadnienia z psychologii klinicznej dzieci i młodzieży*. Lublin: TN KUL. ISBN 83-86668-34-2.
- Szewczyk W. 1998. *Przygotowanie do małżeństwa*. Warszawa: Michalineum.
- Szewczyk L., Krzaczek E. 1992. *Nieprawidłowości rozwoju emocjonalnego w okresie dojrzewania u dzieci z zaburzeniami psychosomatycznymi*. W: Biela A., Walesa Cz. (red.). *Problemy współczesnej psychologii*. Lublin: PTP.
- Szymańska J. 2000. *Programy profilaktyczne. Podstawy profesjonalnej psychoprofilaktyki*. Warszawa: CMPPP MEN. ISBN 83-86954-51-5.

- Urban B. (red.). 2001. *Dewiacje wśród młodzieży. Uwarunkowania i profilaktyka*. Kraków: Wyd. Uniwersytetu Jagiellońskiego. ISBN 83-233-1421-7.
- Worsztynowicz A. (2003). *Doświadczenie wsparcia rodzicielskiego a poczucie koherencji dorastających*. W: Juczyński Z., Ogińska-Bulik N. (red.). *Zasoby osobiste i społeczne sprzyjające zdrowiu jednostki*. Łódź: Wyd. Uniwersytetu Łódzkiego. ISBN 83-7171-587-0.
- Wrześniewski K., Sosnowski T. 1996. *Inwentarz Stanu i Cechy Lęku (ISCL)*. Polska adaptacja STAI. Warszawa: PTP.

Changes in emotional behaviour of adolescents participating in a prophylactic program

S u m m a r y: The article presents the results of the research on the effectiveness of the preventive and therapeutic program carried out in a sociotherapeutic centre. The aim of the study was to show the dynamics of emotional behaviour of children and young people involved in the support program and psychological assistance. In the adopted hypothesis it has been assumed, that the program proposals in the form of teaching and psychological support are relevant and effective. In the theoretical part of the article the issues of prevention, implemented in the form of specialised programs have been presented. In the methodological part the research group, methods and test procedures have been described. In order to describe the dynamics of adolescent emotional changes, the test methods have been used to measure aggressive behaviour, anxiety, depression and personality characteristics. For this purpose the scale of R.B. Cattell *High School Personality Questionnaire* (HSPQ) translated by J. Kostrzewski, scale of A.H. Buss, A. Durkee *Moods and whims* in the adaptation of M. Chojnowski, Inventory of State and Trait Anxiety (STAI) in the Polish adaptation of K. Wrześniewski and T. Sosnowski, scale of M. Kovacs *Children's Depression Inventory* (CDI), in translation of M. Oleś have been used. The results were analysed statistically according to a complex experimental plan of repeatable measurements, including analysis of the main and interactive effects. The calculations were made using the model of the analysis of variance using the statistical package STATYSTICA. These results confirm the accepted hypothesis. It is therefore necessary to adopt the positive impact of the support program and psychological help on the dynamics of emotional changes in children and adolescents participating in the analysed program. Moreover, the results indicate the complexity of the factors, which condition the process of psychological changes in adolescents. Behaviour of adolescents *participating* and *not participating* in the support program and psychological help shown a large variations conditioned by internal influence of variables towards each other. As a result of the carried out analysis new questions have emerged, to which the answer must involve the need to carry out further, more detailed research.

Key words: evaluation, therapy, sociotherapy
